YENİ
TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI

THE NEW HISTORY OF MEDICINE STUDIES

Editör

GÜLTEN DİNÇ

25

2019

Türk Tıp Tarihi Kurumu

Kapak resmi / Cover illustration
Divriği Darüşşifası (1228)

ISSN 1300 - 669X
Özgün adı : Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları
Düzenleme : Nobel Tıp Kitabevleri
Sayfa düzeni : Nobel Tıp Kitabevleri
Matbaa / Cilt : No-bel Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. **Sertifika No:** 46069

İstanbul, 2021

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
THE NEW HISTORY OF MEDICINE STUDIES
Yıl: 2019 Sayı: 25

Editör / Editor
Gülten Dinç

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü: Türk Tıp Tarihi Kurumu adına Başkan,
Prof. Dr. Gülten Dinç
Yayın Kurulu / Editorial Board: Gülten Dinç, A. Kerim Alpınar, Oya Dağlar Macar,
Ayten Arıkan, Fatih Artvinli

Kısaltma: Y Tıp Tarihi Arştr
Abbreviation: N History Med Stud

Yazışma Adresi:
Gülten Dinç
İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, 34098, Fatih-İstanbul
Telf.: +90 212 529 03 64, +90 212 414 30 00 "68203"
e-posta: gultendinc@yahoo.com, turktiptarihikurumu@yahoo.com

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
The New History of Medicine Studies, 2019; 25

HAKEM KURULU
Referees Committee

A. Kerim ALPINAR, İstanbul
Ahmet ACIDUMAN, Ankara
Ayten ALTINTAŞ, İstanbul
Ayten ARIKAN, İstanbul
Fatih ARTVİNLİ, İstanbul
Adnan ATAÇ, Ankara
Elif ATICI, Bursa
Murat CİVANER, Bursa
Oya DAĞLAR MACAR, İstanbul
Emre DÖLEN, İstanbul
Ömür ELÇİOĞLU, Eskişehir
Şahap ERKOÇ, İstanbul
Nermin ERSOY, Kocaeli
Nilüfer GÖKÇE, Edirne
Şefik GÖRKEY, İstanbul
Feza GÜNERGUN, İstanbul
H. Hüsrev HATEMİ, İstanbul
Yeşim IŞIL ÜLMAN, İstanbul
Funda Gülay KADIOĞLU, Adana
Selim KADIOĞLU, Adana
Aykut KAZANCIGİL, İstanbul
Sait NADERİ, İstanbul
Gülbin ÖZÇELİKAY, Ankara
Abdullah ÖZEN, Elazığ
Feryal SAYGILIGİL, İstanbul
Sevgi ŞAR, Ankara
Mine ŞEHİRALTI, Kocaeli
İlter UZEL, Adana
İsmail YAKIT, Antalya
Nuran YILDIRIM, İstanbul
M. Bedizel ZÜLFİKAR AYDIN, Sakarya

"YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI" DERGİSİ YAZARLARININ UYMASI GEREKEN YAZIM KURALLARI

1. 1995 yılından itibaren yıllık olarak yayımlanan hakemli dergimizde Türk ve Dünya tıp tarihi konularındaki araştırma makalelerinin yanı sıra yine bu konulardaki derleme, biyografi, kitap ve bilimsel toplantı tanıtım yazıları ile çeviri yazılar yer alabilir. Derginin dili Türkçe ve İngilizcedir. Makaleler hakemlerin onayı ile ve dergiye geliş tarihleri dikkate alınarak yayınlanır. Yazıların sorumluluğu yazarlara aittir.
2. Dergiye gönderilecek makaleler Microsoft Word dosyası formatında, 12 punto, çift aralıklı olarak kaydedilmeli ve elektronik olarak turktiptarihikurumu@yahoo.com adresine gönderilmelidir.
3. Yazılar hakemlere yazarların adları belirtilmeden gönderilerek değerlendirilecektir. Bu nedenle ayrı bir sayfaya; makale adı, yazar / yazarların adları, akademik unvanları, görev yerleri, yazışma ve e-mail adresleri ile telefon numaraları yazılmalıdır. Makalenin başlangıç sayfasında ise sadece makale adı, makalenin İngilizce ve Türkçe özetleri ile anahtar kelimeler bulunmalı ve ardından makale metni yer almalıdır.
4. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları'nda yayınlanmak üzere gönderilen yazılar daha önce başka bir dergide yayınlanmamış olmalı, herhangi bir kongrede sunulmuş ise dipnot olarak belirtilmelidir.
5. Her yazı için en az üç anahtar kelime belirtilmelidir.
6. Metin içindeki kısaltmalar ilk geçtiği yerlerde açıklanmalıdır.
7. JPEG formatında ve en az 300 dpi çözünürlükte kaydedilen resim, tablo, şekil ve grafikler ayrı dosya halinde gönderilmeli, metinde resimlerin yerleri belirtilmeli ve resimler metin içinde geçiş sırasına göre numaralanmalıdır. Resim altyazıları metnin sonunda listelenmelidir.
8. Metinde geçen Hicrî ve Rumî tarihler bugünkü takvime de çevrilerek parantez içinde gösterilmelidir.
10. "Yararlanılan kaynaklar" listesi, yalnız metinde kullanılan kaynakları içermeli, metinde geçtiği yerde parantez içinde belirtilmeli örn. (1, 2, 5-8), metinde geçtiği sıraya göre numaralandırılmalı ve makalenin sonunda listelenmelidir. Sayfa altlarında açıklama dipnotları dışında dipnot kullanmamaya özen gösterilmelidir
12. Eğer yararlanılan kaynakta üçten fazla yazar varsa yayını kaynakçada gösterirken ilk üç yazarın dışındaki yazarlar "ve ark." olarak belirtilmelidir.
13. Yararlanılan kaynaklar listesi aşağıdaki örneklere uygun olarak hazırlanmalıdır:
    a. Kitap: Miller TS. The birth of the hospital in the Byzantine Empire. London, The John Hopkins University Press, 1997. p.155-162
    b. Dergi: Naderi S. First Turkish neurosurgical journal (1936-1947): Modern Cerrahi ve Nöroşirürji Mecmuası. Neurosurgery 2003; 52: 420-423.
    c. Kitap bölümü ya da bildiriler kitabı: Aykan TB. Patoloji. Dünyada ve Türkiye'de 1850 yılından sonra tıp dallarındaki ilerlemelerin tarihi. İçinde, Ed. Unat EK. İstanbul, CTF Vakfı Yay.; 1988. s. 344-354
    d. Elektronik kaynaklar: http://www.tttk.org.tr/ (Erişim/Accessed: 22.04.2013)
    e. Arşiv belgesi: B.O.A. DH. MKT 539/26, 4 R 1320 [11 Temmuz 1902]

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI
The New History of Medicine Studies, 2019; 25

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İşlev ve Süreklilik Bağlamında Anadolu'da Selçuklu Dönemi Darüşşifaları
Anatolian Seljuk Darussifa's from the Perspective of Functionality and Continuum
Sarper Yılmaz, Turgay Yazar..... 9

Dersaadet Cemiyet-i Tibbiye-i Şahanesi'nin Sosyalist Üyesi Dr. Fernand Masay Kimdi?
Who Was Dr. Fernand Masay, the Socialist Member of Société Impériale de Médecine de Constantinople?
Şeref Etker..... 33

Kırım Savaşı'nda İstanbul'daki Fransız Hastaneleri Ve Sağlık Hizmetleri
French Hospitals And Health Services In Istanbul
During The Crimean War
Oya Dağlar Macar..... 45

Sezaryenin Tarihçesi ve Etik Tartışmalar
The History Of Caesarean Section And Ethical Discuss
Fatma Keskin..... 67

Cerrahpaşa Cerrahi Toplantıları: Cerrahpaşa Cerrahi Kliniğinin 100.⁺ Kuruluş Yıldönümüyle Başlayan Toplantıların On Yıllık Değerlendirilmesi (2009-2019)
Cerrahpasa Surgical Meetings: A Ten-Year Evaluation Of The Meetings That Began On Behalf Of The 100Th Foundation Year Of Cerrahpasa Surgical Clinic (2009-2019)
Ertuğrul Göksoy..... 87

Dr. Besim Ömer Paşa'nın "Mon-Dor: Le Mont-Dore Providence des Asthmatiques" Adlı Kitabının Değerlendirilmesi
An Assessment of Dr. Besim Omer Pasha's Book entitled "Mon-Dor: Le Mont-Dore Providence des Asthmatiques"
Mehmet Kavak..... 119

Dr. Anthony D'Esopo (1898–1989) ve Vaginal Histerektomi Tekniği
Dr. Anthony D'Esopo (1898-1989) and His Vaginal Histerectomy Technique
Halil Tekiner, Elif Işık, Selçuk Erez 151

Kitap Tanıtımı:
Boris Liebrenz, The Waqf of a Physician in Late Mamluk Damascus and its Fate under the Ottomans.
Şeref Etker 157

Kitap Tanıtımı:
Gavin Francis, Metamorfoz: İnsan Vücudunda Değişimin Öyküsü,
Abdullah Taşkın 159

Kitap Tanıtımı:
Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek
Alperen Arslantaş 163

Kitap Tanıtımı:
Steven M. Oberhelman, Healing Manuals from Ottoman and Modern Greece: The Medical Recipes of Gymnasios Lauriōtis in Context
Şeref Etker 167

KIRIM SAVAŞI'NDA İSTANBUL'DAKİ FRANSIZ HASTANELERİ VE SAĞLIK HİZMETLERİ

FRENCH HOSPITALS AND HEALTH SERVICES IN ISTANBUL DURING THE CRIMEAN WAR

Oya Dağlar Macar [1]

Abstract

The Crimean War is one of the most important wars of the 19th century which began between the Ottoman Empire and Russia but soon turned into a major European War due to the conflict of interest of the European powers. The expectation of France from the Crimean War was to have a say in the scenario of sharing the Ottoman lands known as the "Eastern problem" by preventing Russia from being the only actor. Within this framework, France declared war on Russia on March 12, 1854, and allied with the Ottomans along with Britain and the Kingdom of Piedmont-Sardinia. Shortly afterward, French and British troops came to Istanbul to fight in Crimea. From March 1854 onwards, Istanbul became a center where the Ottoman, French, British, and the Kingdom of Piedmont-Sardinia armies received both headquarters and health services.

During the war, thousands of wounded and patients were sent from the Crimean Front to French hospitals in Istanbul. Therefore, the French had to open a large number of hospitals in Istanbul, depending on the need. At the end of the war, the French army's casualty was very heavy. However, their experiences in Istanbul hospitals provided significant gains for the French, especially in terms of hospitals and hospital services. In this article, in general, the hospitals opened by the French in Istanbul and French health services, are examined.

The aim of this article is to provide a detailed examination of French hospitals in Istanbul and to draw attention to the importance of military health services in war by looking at the Crimean War from the health perspective. There are many significant studies

1 Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul – oyadr@ticaret.edu.tr

in the foreign and Turkish literature, addressing the political, military, social, and even technical dimensions of the Crimean War. The number of studies dealing with the health dimension of the Crimean War, on the other hand, is quite low. However, considering the need for healthy manpower in this "third generation warfare", it is obvious how crucial military health services are.

Keywords: Crimean War, Hospitals, French Military Health Services.

Özet

Kırım Savaşı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan fakat kısa süre sonra Avrupalı büyük güçlerin çıkar çatışmaları ile büyük bir Avrupa Savaşı'na dönüşen 19. yüzyılın en önemli savaşlarından biridir. Fransa'nın Kırım Savaşı'ndan beklentisi "Doğu sorunu" olarak bilinen Osmanlı topraklarının paylaşılması senaryosunda Rusya'nın tek aktör olmasını engelleyerek, söz sahibi olmak istemesidir. Bu çerçevede Fransa 12 Mart 1854'te Rusya'ya savaş ilan ederek İngiltere ve Piomente Krallığı ile birlikte Osmanlı ile müttefik olmuştur. Kısa bir süre sonra Fransız ve İngiliz birlikleri Kırım'da savaşmak üzere İstanbul'a gelmişlerdir. İstanbul 1854 martından itibaren Osmanlı, Fransız, İngiliz Piomente ordularının hem karargah merkezi hem de sağlık hizmeti aldığı bir şehre dönüşmüştür.

Savaş boyunca Kırım Cephesi'nden İstanbul'daki Fransız hastanelerine binlerce yaralı ve hasta gönderilmiştir. Buna bağlı olarak Fransızlar İstanbul'da ihtiyaca bağlı olarak çok sayıda hastane açmak zorunda kalmışlardır. Savaşın sonunda Fransız ordusunun kayıp bilançosu çok ağır olmuştur. Fakat İstanbul hastanelerinde yaşadıkları tecrübeler Fransızlara, özellikle hastane ve hastane hizmetleri konusunda son derece önemli kazanımlar sağlamıştır. Bu makalede genel olarak Fransızların İstanbul'da açtıkları hastaneler ve Fransız sağlık hizmetleri incelenmiştir.

Makalenin amacı Kırım Savaşı'na sağlık perspektifinden bakarak, İstanbul'daki Fransız hastaneleri ile ilgili detaylı bir inceleme ortaya koymak ve askeri sağlık hizmetlerinin savaştaki önemine dikkat çekmektir. Yabancı ve Türk Literatürde Kırım Savaşı'nı siyasi, askeri, toplumsal hatta teknik boyutları ele alan pek çok önemli çalışma bulunmaktadır. Kırım Savaşı'nı sağlık boyutuyla ele alan çalışmaların ise sayısı oldukça azdır. Oysa "3. nesil savaş" niteliğindeki bu savaşta sağlıklı insan gücüne duyulan ihtiyaç göz önünde bulundurulduğunda, askeri sağlık hizmetlerinin ne kadar önemli olduğu ortadadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Savaşı, Hastaneler, Fransız Askeri Sağlık Hizmetleri.

GİRİŞ

Kırım Savaşı Osmanlı'nın içinde yer aldığı, Avrupalı büyük güçlerin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki ilk total savaşıdır. Savaşın gerekçesi her ne kadar "kutsal yerler" sorunuymuş gibi gösterilse de gerçek amaç "Doğu Sorunu"na[2] yönelik karmaşık siyasi

2 Doğu Sorunu ya da Şark Sorunu, 19. ve 20. Yüzyıl boyunca Batılı büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere Güneydoğu Asya, Afrika ve Uzakdoğu'nun parçalanması ve Ortadoğu'daki enerji kaynaklarının sömürgeleştirilmesiyle ilgili bir paylaşma sorunudur.

beklentilerdir. Doğu Sorunu, Napoleon Savaşları'ndan sonra uluslararası siyasal ortamın en patlamaya hazır meselesi haline gelmiştir. Eric Hobsbawm'ın deyişiyle bir tek sorun, genel bir savaşa yol açabilirdi. Nitekim bu sorun Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi ve Beytüllahim'deki Kutlu Doğum Kilisesi'nin denetimine sahip olmak için Katolikler ve Ortodokslar arasında devam eden çekişme şeklinde kendini gösterdi. Katoliklerin hamiliğini yapan Fransa ile Ortodoksları destekleyen Ruslar karşı karşıya geldiler.[3] Rusya için bu konu aynı zamanda Osmanlı'yı parçalamak için önemli bir bahane idi. Bu yüzden ilk olarak İngiltere'ye "yakında ölecek hasta adam" olarak tanımladığı Osmanlı'nın mirasını paylaşma önerisinde bulundu. İngiltere'nin bu teklifi reddetmesi üzerine tek başına harekete geçmeye karar veren Rusya, 5 Mayıs 1853'te Rus elçisi Mençikof'u İstanbul'a göndererek, "Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki bütün Ortodoks uyrukların himayesini" istedi. Teklif Osmanlı Devleti tarafından koşulsuz reddedildi. Bunun üzerine, Rusya'ya ait Baserebya'daki iki ordu savaş ilan etmeksizin Prut nehrini geçerek Eflak ve Boğdan'a girdi.[4] Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu saldırısı üzerine, bir taraftan Tuna boyundaki savunmayı güçlendirmek amacıyla Rumeli ordusu komutanı Ömer Paşa'yı görevlendirirken, bir taraftan da Mısır ve Tunus'dan takviye birlikleri bölgeye gönderdi.

Bu arada Rus işgalinin tehdit edici niteliği Avrupalı devletler açısından bazı güvenlik kaygılarını gündeme getirmişti. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni tek başına parçalamasına göz yumamazlardı. Bu durumda Rusya'nın pek ihtimal vermediği bir İngiliz-Fransız ittifakı gerçekleşti. Rus donanmasının İstanbul'a saldırmasını önlemek amacıyla ortak bir İngiliz/Fransız donanması 1853 Haziran'ında Çanakkale Boğazı'nın hemen dışındaki Beşike koyuna demirleyerek, savaşa hazır konuma getirildi. Bu sırada, Eflak ve Boğdan'ın işgaline karşı İstanbul'dan ciddi tepkiler geliyordu. Eylülün ilk haftasında, cihat söylemleri ve Rusya'yı protesto gösterileriyle savaş havası adeta doruk noktasına ulaştı ve 4 Ekim 1856'da Osmanlı Devleti Rusya'ya resmi olarak savaş duyurusunda bulundu.[5]

Kırım Savaşı'nın bir Avrupa Savaşı'na dönüşmesi 30 Kasım 1853'te Batum'a yardım götüren Osmanlı donanmasının Rus donanması tarafından Sinop açıklarında batırılması ve şehrin bombalanması ile gerçekleşti. Ruslar bu saldırı sonucunda Karadeniz'de ciddi bir üstünlük sağlamış oluyorlardı. Osmanlı Devleti açısından ise, boğazlar ve İstanbul ciddi bir tehlike altına girmişti.

Sinop Olayı'na İngiltere ve Fransa'nın tepkileri farklı oldu. Olaya ilişkin haber 11 Aralık'ta Londra'ya ulaştığında başta *The Times* gazetesi olmak üzere İngiliz basını bu durumu "aşırı bir zorbalık" ve "katliam" olarak nitelendirip savaş yanlısı bir tutum takındı. Kraliçe ve İngiliz yöneticiler ise konuya daha temkinli ve çekimser yaklaştılar. Öte yandan Fransız İmparatoru III. Napoleon'un tepkisi çok daha sert ve netti. Bu olayı açıkça savaşa girme nedeni olarak görüp, Rus saldırısının cezasız kalmasının kendi donan-

3 Eric J. Hobsbawm, Devrim Çağı: 1789-1848, Jülide Ergüder & Alâeddin Şenel (çev.), Ankara, V yay, 1989, s. 191-193.

4 Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih 1789-1960, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay,1973, s. 138,139.

5 Orlando Figes, Kırım, Son Haçlı Seferi, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul : YKY, 2007, s. 141,142, 145, 148-151.

masının aşağılanmasına da göz yummak olacağını ifade etti.[6] Yine de öncelikli olarak her iki ülke Osmanlı ve Rusya'yı uzlaştırma girişimlerinde bulundu. Çar'ın tüm girişimleri reddetmesi üzerine İngiltere ve Fransa 12 Mart 1854'te Rusya'ya savaş ilan etti. Kısa bir süre sonra Piemonte Krallığı da Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa dahil oldu. Böylece Kırım Savaşı uluslararası bir nitelik kazanarak, büyük güçlerin Avrupa savaşına dönüştü. Savaş Rus cephelerinde dört yıl sürerek, 1856'da müttefiklerin zaferiyle sonuçlandı. 30 Mart 1856 Paris Barış Antlaşması ile taraflar Kırım Savaşı'nı resmi olarak tamamlamış oldular.

DOĞU'DA KURULAN FRANSIZ HASTANELERİ

Fransızlar Kırım Savaşı'nda hasta ve yaralı askerlerini tedavi etmek amacıyla İstanbul'da ve İstanbul dışında pek çok hastane açtılar. Rusya'ya savaş ilan etmelerinden kısa bir süre sonra müttefik orduları[7] Osmanlı topraklarına gelmeye başladı. Öncelikli olarak İstanbul'u Rusların olası saldırılarından korumak amacıyla, kuvvetlerini Gelibolu'da karaya çıkarmaya karar verdiler. Karara uygun olarak 1854 Mart sonunda yola çıkan ilk Fransız birlikleri Nisan başında Gelibolu'ya geldiler. Aynı dönemde İngiliz askerlerini taşıyan gemiler de kıyıya yanaşıyordu. Ama bölge bu kadar büyük çaptaki orduların iaşesini sağlayacak güçte değildi. Bunun üzerine müttefik orduları İstanbul civarında kamplar kurmaya başladılar. İzdiham ve salgın hastalık tehlikesi nedeniyle askerlerinin bir bölümünü de Edirne'ye yolladılar. Müttefik ordularının filoları ise çok daha kuzeyde bulunan ve filolarına ikmal sağlayabilecekleri Varna limanına gönderildi. [8]

Askerlerin sevkiyatı sürerken kolera ortaya çıktı. Hastalığı Marsilya'dan gelen Fransız askerleri taşımıştı. Marsilya Limanı'nda kolera hüküm sürdüğü için bu hastalığa yakalanmış olan birkaç kişi, seyahat esnasında tedavi görmüşler ve sonrasında Gelibolu'da karaya çıkarılmışlardı.[9] Gelibolu'da Fransızlar için tesis edilen karantina mevki hastanesinde kontroller yapılmış ve hastalık tespit edilmişti. Kolerayı önlemek için her ne kadar Sıhhiye Meclisi'nin kararları uygulanmaya çalışılmışsa da, o kadar kalabalık grupları denetlemek ve karantina tedbirlerini uygulamak mümkün olmamıştı.[10] Böylece kolera önce Gelibolu'da hızla yayılmış, daha sonra askerler aracılığıyla Edirne'ye ve Varna'ya da bulaşarak müthiş bir salgına dönüşmüştü.[11]Hastalığın tedavisi amacıyla, müttefik ordu birliklerinin bulunduğu her yerde hastaneler açıldı.

---

6 A.g.e., s. 164-167.

7 Savaş katılan Fransız askerlerin sayısı 310.000 idi . İngiliz askerlerinin sayısı 99.000, Piemontelilerin 22.000 civarındaydı. Bkz. Azmi Özcan, Kırım Savaşının Getirdikleri, Payitahtta Dost "işgali" 1854-1856*, Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)* içinde, Kemal Kahraman & İlona Baytar (ed.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015, s.253.

8 Figes, a.g.e., 195.

9 Max Roche, Education, Assistance et Culture Françaises Dans L'Empire Ottoman, İstanbul: Isıs Press, 1989, s.142.

10 Gülden Sarıyıldız, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler* içinde, İstanbul, 2002, s. 312.

11 Julian Spilsbury, The Thin Red Line, An Eyewitness History of the Crimean War, London: Cassel, 2005, s. 28.

Fransızlar Gelibolu ve Edirne'de iki sabit hastane[12] Çanakkale'de 420 yataklı bir hastane[13], Nagara'da da 500 yataklı bir hastane açtılar. Varna'da ise iki askeri hastane ile üç çadır hastanesi hizmet veriyordu. Hasta sayısı artması üzerine Varna'daki hastaneler yetmeyince, Varna sahilinde bekleyen Fransız donanmasına ait üç gemiden ikisi, yüzer hastane olarak kullanıldı.[14]

Fransızlar, Kırım Savaşı'nda cephede de seyyar ve sabit hastaneler açtılar. Kırım'da Sivastopol'ün güneyinde iyi donanımlı ve temiz bir hastaneleri vardı. Üstelik bu hastanenin kadrosu İstanbul'dakilerden daha genişti. Savaşın başlarında kendi düzensiz ve pis hastanelerine aşina olan İngiliz ziyaretçiler bu Fransız hastanesinin temizliği ve düzeni karşısında şaşkınlık ve hayranlıklarını gizleyememişlerdi. Her hastanın bir yatağı, temiz yatak çarşafları, battaniyeleri ve hijyenik eşyaları vardı. 1855 Şubatına kadar Fransız hastanelerinde yiyecek stokları da yeterliydi. Bu yüzden hastalar gayet iyi besleniyorlardı. Hastalara bakan Fransız hemşirelerin hepsi de temiz ve üniformalıydılar. [15] Fakat savaşın ilerleyen dönemlerinde hastanelerdeki bu düzen ve mükemmellik, yaralı sayısındaki artış ve salgın hastalıklara bağlı olarak, ciddi biçimde bozuldu.

İstanbul'daki Fransız Hastaneleri

Kırım Savaşı'nda İstanbul müttefik orduları için hem Kırım cephesine gitmek için kullanılan bir geçiş noktası, hem ordularının her türlü takviyesini sağladığı bir ordugâh merkezi, hem de yaralı ve hasta askerlerin tıbbi hizmet aldıkları hastaneler merkeziydi. Osmanlı Devleti pek çok kışla, bina ve hastaneyi kendisine yardım amacıyla gelen İngiliz ve Fransız askerlerine tahsis etmişti. Örneğin İngiliz askeri birlikleri Selimiye ve Çengelköy'deki kışlalara yerleştirildiler. İngiliz Hastaneleri de ağırlıklı olarak İstanbul'un Anadolu yakasında açılmışlardı.[16] Fransız askerleri ise İstanbul'a geldiklerinde Beyoğlu'ndaki Taksim Kışlası, Maçka Kışlası, Harbiye, Levend Çiftliği[17], Maslak civarı[18] ile İstanbul surları dışındaki Rami Kışlası ve Davutpaşa Kışlası'na yerleştirilmişlerdi.[19] Ayrıca

12 Arslan Terzioğlu, Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri, *Tarih ve Toplum*, 15 (85), 1991, s. 41, 42.

13 **Mehmet Karayaman , K**ırım Harbi'nde Sağlık Hizmetleri (1853-1855), *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, s.61.

14 Terzioğlu, a.g.e., s. 40.

15 Robert B. Edgerton, Death or Glory, The Legacy of the Crimean War, Boulder: Westview Press, 1999, s. 131-132.

16 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Oya Dağlar Macar, Kırım Savaşı'nda İstanbul, İzmir ve Çanakkale'deki İngiliz Hastaneleri, *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX (2), 2016, s. 194-218.

17 Levent çiftliğine 30 Mart 1855 tarihinde Fransız Hassa askerlerinin bir taburu yerleştirildi. Daha sonra buradaki birliklerin sayısı arttı. Ferik Ahmet Muhtar Paşa, Kırım Harbi'nde Silistre Müdafaası, 1853 -54 Tuna Seferi, Gültekin Yıldız & Fatih Tetik (haz.), İstanbul: İş Bankası yay, 2014, s. 70

18 Maslak ve civarına Fransız ihtiyat ordusu askerleri yerleştirilmişti. Sultan Abdülmecit bu askerler Kırım'a gönderilmeden önce 19 Mayıs 1855'te burasını ziyaret etmişti. Maslaktaki askerler daha sonra peyderpey Kırım'a sevk edilmişlerdi. Ferik Ahmet Muhtar Paşa, a.g.e., s. 71.

19 A.g.e., s. 69; Joseph O. Baylen & Alan Conway, *Soldier-Surgeon, The Crimean War Letters of Dr. Douglas A. Reid 1855-1856,* Knoxville: The University of Tenessee Press, 1968, s. 106

Maltepe'de barakalar inşa edilmiş ve bazı birlikler burada ikamet ettirilmişti.[20] Askerlerin ikametine tahsis edilen bu yerler dışında, Osmanlı Hükümeti pek çok hastaneyi, kamu binasını, hatta bazı konak ve özel mülkü Fransız askerlerine hastane olarak tahsis etmişti.

Savaş boyunca hasta ve yaralı Fransız askerlerinin % 80'i İstanbul hastanelerinde tedavi edildiler. Hastanelerin neredeyse tamamı İstanbul'un Avrupa yakasında yer alıyordu. Savaşın sonuna kadar toplam 160.000 hasta ve yaralının kabul edildiği İstanbul hastanelerin konumları genel olarak şöyleydi: 1- Boğaz kıyısında yer alan hastaneler. Bunlar daha çok ağır yaralı hastalara ayrılmıştı. 2- Boğazın uzağında yer alan hastaneler. Bunlar hem yaralı hem de hastalara ayrılmıştı. [21] Fransız hastanelerin isimleri ve hizmete girdikleri tarihler ise şöyleydi:

Kırım Savaşı'nda İstanbul'daki Fransız Hastaneleri

Hastane Adı	Hizmete Girdiği Tarih	Yatak Sayısı	Hasta Kabul Sayısı
1854			
Tarabya Hastanesi (Deniz Hastanesi)	Ocak 1854	240	1.740
Pera Hastanesi (1. kategori)	Nisan 1854	1.500-2.000	27.500
Maltepe Hastanesi (1. kategori)	Nisan 1854	400	12.795
Gülhane Hastanesi (1. kategori)	Temmuz 1854	1.400	23.842
Dolmabahçe Hastanesi (1. kategori)	Ağustos 1854	600	8.628
Ramiçiftlik Hastanesi (2. kategori)	Eylül 1854	1.200	18.874
Kanlıca Hastanesi (1. kategori)	Aralık 1854	250	2.048
Davutpaşa Hastanesi (2. kategori)w	Aralık 1854	1.200	18.652
1855			
Halki Hastanesi (Heybeliada-Deniz Hastanesi) (1. kategori)	Ocak 1855	280	1.157
Denizcilik Okulu Hastanesi (1. kategori)	Ocak 1855	1.100-1.500	12.066
Hazırlık Okulu Hastanesi (1. kategori)	Mart 1855	400	2.998
Rus Büyükelçiliği Hastanesi (subaylar için)	Mart 1855	200	908
Talimhane Hastanesi (1. kategori)	Mayıs 1855	600	14.151
Maslak 1 no'lu Hastane (2. kategori)	Mayıs 1855	-	2.969
Üniversite Hastanesi (1. kategori)	Haziran 1855	-	7.502
Maslak 2 no'lu Hastane (2. kategori)	Eylül 1855	-	2.808
1856			
Ramiçiftlik 2 no'lu Hastane (2. kategori)	Mart 1856	-	3.542
Tatlısu Hastanesi (2. kategori)	Nisan 1856		1.064

Kaynak: Max Roche, Education, Assistance et Culture Françaises Dans L'Empire Ottoman, İstanbul: Isıs Press, 1989, s.147.

20 Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle müttefik askerlerin İstanbul'dan ayrılması sırasında bu barakaların enkazı müzayede ile halka satılmıştır. Ferik Ahmet Muhtar Paşa, a.g.e., s. 69

21 Roche, a.g.e, s.146.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Fransızlar Ocak 1854 yılından itibaren İstanbul'da hastanelerini açmaya başlamışlardı. İlk olarak beş hastane hizmete girdi. Bunlar; Tarabya Hastanesi, Pera Hastanesi, Maltepe Hastanesi, Gülhane Hastanesi ve Dolmabahçe Hastanesi idi. Denizcilerin hastaneleri ise ayrıydı. Fransız deniz kuvvetleri önceleri küçük bir hastane olan Saint-Benoit'i kullanmıştı. Donanmanın gelişiyle birlikte gemilerde mevcut tüm hastalar buraya kabul edilmişti. Sahip olduğu 12 odaya deniz kuvvetleri subayları yerleştirilmişti. Fransız donanmasının başhekimi Dr A. Marroin, Pera Hastanesi'nde çok rastlanan kangren türü yaralara bu hastanede hiç rastlanmadığını belirtmiş ve hastanedeki Charite sörlerinin fedakâr çalışmalarını övmüştü. [22] Savaşın ilerleyen dönemlerinde Fransız Deniz kuvvetlerine üç hastane ayrıldı: Kasımpaşa Merkez Deniz Hastanesi, Tarabya Deniz Hastanesi ve Heybeliada Hastanesi.[23]

1854 yılının son aylarında Fransızların hastaneye olan ihtiyaçları arttı. Çünkü 20 Eylül 1854'te gerçekleşen Alma Savaşı'nda yaralı sayısı çok ciddi biçimde artmış, aynı zamanda yaz aylarında ortaya çıkan kolera bu tarihlerde yeniden bir salgına dönüşmüştü. Bunun üzerine Fransızlar 1000'den fazla yaralı ve hasta askeri Karadeniz üzerinden gemilerle İstanbul'a gönderdiler. Yaralıların büyük çoğunluğu sadece iki aydan beri hizmet veren Dolmabahçe Hastanesi'ne yatırılırken, kalan hastalar Pera'daki hastanede tedavi altına alındılar. O dönemde bu iki hastanenin binaları henüz yeni ve sağlık koşulları da hijyen açısından iyi durumdaydı. Hasta sayısı nispeten az ve gerekli teçhizat yeterliydi. Ameliyatlarda da iyi sonuçlar alınmaktaydı. Fakat hasta ve yaralı sayısının çokluğu mevcut hastanelerin düzenini bozdu. Mevcut hastaneler ihtiyacı karşılayamadığı gibi, kalabalıktan ve sıhhi yetersizliklerden ötürü ciddi zorluklarla karşı karşıya kaldılar. Bu durumda Fransızlar yeni hastaneler açmak için Osmanlı Hükümet yetkililerine başvuruda bulundular. Bu dönemde yaşanan sıkıntılar Fransızlara hastaneler konusunda önemli tecrübeler kazandırdı. Şehir hastanelerinin havadar olmadığı, izdihama bağlı olarak mikrobun daha kolay ve hızlı yayıldığı anlaşıldı. Bu tecrübe Fransızları şehirden uzak ve daha havadar mekanlar aramaya yöneltti. Davutpaşa Kışlası, Rami Çiftliği ve Kanlıca bu ihtiyaçlara cevap veren yerler oldu ve Osmanlı makamlarının onayıyla bu yerler hastane olarak hizmete sokuldu. Fransızlar bu dönemde bulaşıcı hastalık taşıyan askerleri sahra çadırlarında muhafaza etmeye karar verdiler. Böylece koleranın yayılmasını engellemiş oldular.[24]

Davutpaşa ve Ramiçiflik hastaneleri gibi şehrin dışında ve sahra çadırı şeklinde kurulmuş olan hastanelerin sağlık koşulları şehre göre daha uygundu. Bu yüzden Özellikle

22 Roche, a.g.e., s.151,152.

23 Terzioğlu, a.g.e., s. 42

24 Günümüzde çok tercih edilmese de, o dönem içinde sahra çadırları hastaneler kadar kullanıma elverişli görülüyordu. Zaten Kırım savaşında sadece Fransızların değil, Türklerin ve diğer müttefik orduların sağlık hizmetlerinde de sahra çadırı kullanımı oldukça yaygındı. Fransızlar hastane olarak 3 tip sahra çadırı kullanıyorlardı: Markiz tipi, godillot tipi ve Türk tipi çadırlar. Markiz tipi çadır, 16 kişilikti ve hasta sayısı ikiye katlandığında buna bir ikinci çadır ilave edilebiliyordu. Rüzgarın yönüne göre, hastaların cereyanda kalmalarına meydan vermeyecek, ancak hava girişine de izin verecek şekilde açılır-kapanır kapıları vardı. Godillot tip çadır; yazın çok serin olmamakla birlikte kışa dayanıklı bir çadırdı. Türk tipi çadır ise diğer iki çadır tipinin hiçbir özelliğine sahip olmayan düz çadırlardı. Kırım Savaşı'nda Fransızlar markiz ve godillot tipi çadırların mevcut olmaması durumunda Türk tipi çadırlar kullandılar. Roche, a.g.e., s. 143, 144, 153.

1855 yılının ilk üç ayında Kırım'dan getirilen hastalar bilhassa bu iki hastaneye yatırıldılar. Ölüm oranları bu hastanelerde, şehirdeki diğer Fransız hastanelerine göre daha düşük oldu. 1854 yılının son aylarında açılan Davutpaşa, Ramiçiflik ve Kanlıca hastaneleri Fransızları oldukça rahatlattı. Kırım'dan İstanbul'a getirilen hastaların % 87'si, bu hastanelerde tedavi edildiler.[25]

1855 yılında Halki (Heybeliada) Deniz Hastanesi, Denizcilik Okulu Hastanesi, Hazırlık Okulu Hastanesi, Rus Büyükelçiliği, Talimhane, Maslak 1 ve 2 nolu Hastaneleri ile Darülfünun (Üniversite) Hastanesi de hizmete sokuldu. Florence Nightingale 19 Şubat 1855'te Üsküdar Hastanesi'nden İngiliz Savaş Bakanı Sidney Herbert'e yazdığı mektupta, Fransızların bu tarihte İstanbul'da on hastaneleri olduğunu ve Aya Sofia yakınlarında geniş bir binayı (Darülfünün Hastanesi) ve Rus Büyükelçiliğini de aldıklarını belirtiyordu. Yazıda ayrıca Fransızların son 17 gün içerisinde 6000 hasta aldıklarını ve daha gelecek 5000 hasta için daha hazırlandık yaptıklarının bilgisini de veriyordu. [26]

27 Şubat 1855'te Mösyö Boré'un Paris'teki Filles de la Charite tarikat başkanına yazdığı mektupta ise İstanbul'da Fransızlara tahsis edilen hastanelerden şöyle bahsedilmişti; "…*Müttefiklerine karşı daima iyi niyet ve cömertlik gösteren Türk hükümeti başkentteki bütün resmi binaları onların hizmetine vermiş durumda. Fransızlar ile İngilizler en önemli kışalaları alıp hastaneye çevirdiler; bu yetmiyormuş gibi Pera mahallesindeki iki büyük okulu da aldık; biri tıbbiye, biri de aşağı yukarı bizdeki politeknik okula (mühendishane) denk düşüyor. Kısa süre önce eski saraya yepyeni bir kışla yaptırılmış, şimdiki sultan da dışarıya, Aya Sofya'nın hemen yanına Müslümanlar için muhteşem bir üniversite binası hemen hemen bitirtmişti; fakat savaş büyüyüp uzadıkça muhtemel ihtiyaçlar için kimileri yirmi dört yataklı, çok sayıda, büyük barakalar inşa edilmesi gerekti.*

Rahibelerimiz ve onlara yardımcı olan misyonerler artık işlere yetişemez oldular. Şu an çağırılmış olan, beklenen otuz altı yeni rahibe hızla hastanelere dağıtılacak; hastanelerin üçü sekiz yüz kişiye bakıyor. Sayı on beş gün içinde bin iki yüze kadar çıkabilir…."[27]

Eylül ayında Kırım'daki muharebelerin daha da şiddetlenmesi bu hastanelere yenilerinin eklenmesine sebep oldu. Özellikle Sivastopol kuşatmasının kaderini belirleyen Malakoff Muharebesi yeni hastanelerin açılmasını zorunlu kıldı. 8 Eylül 1855'de müttefik orduları Malakoff istihkamlarını yıkarak, kente ve limana hakim oldular. Bu durumda Ruslar Sivastopol'ü boşaltmak zorunda kaldı. (9 Eylül) Askeri başarıya rağmen İngiliz ve Fransızlar 15 bin ölü ve yaralı vermişlerdi. Fransız ordusundaki yaralı sayısının büyüklüğü üzerine İstanbul'un Fransız Büyükelçisi derhal bugünkü Galatasaray'da İstiklal caddesinin doğusunda yer alan ve Fransız Sarayı olarak bilinen Fransız Büyükelçiliği binasını da orduya tahsis etti.[28] Yaralılar burada askeri doktorlar ve Saint Vincent de Paul sörleri tarafından tedavi edildiler. Ayrıca Maslak'ta iki numaralı hastane hizmete sokuldu.[29]

25 A.g.e., s.153.

26 Sue M. Goldie (ed.), Florence Nightingale: Letters From the Crimea 1854-1856, New York: Mandolin1997, s. 95.

27 Rinaldo Marmara, Osmanlı Hoşgörüsünün Tanığı Lape Hastanesi 1858-2008, İstanbul: Araştırma Yayınları, 2009, s. 37.

28 Aksel Tibet, "Fransa Elçiliği Binası", İstanbul Ansiklopedisi, cilt 3, 1994, s. 332.

29 Roche, a.g.e, s.144, 147.

Savaşın son yılı olan 1856'da kolera yine Fransızlar için çok ölümcül bir hal aldı. Aralık ayının sonunda başlayan hastalık 1856 Ocağında şiddetlenerek, binlerce Fransız askerinin ölümüne neden oldu. Longmore'un hesaplamalarına göre, 1856 yılında, İngilizler koleradan 218 kayıp verirken, Fransızlarınki 17,129 gibi müthiş bir rakama ulaşmıştı.[30] Bu dönemde artan hastaların tedavi ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla Ramiçiftlik'te ikinci bir hastane hizmete girdi.

Savaş süresince bazı büyük Fransız hastanelerinin yatak ve hasta sayısı şöyleydi;

Bazı Fransız Hastanelerinin Hasta Kabul Durumu

	Yatak Sayısı	Hasta girişi
Pera Hastanesi	2.000	27.500
Gülhane Hastanesi	1.400	23.842
Ramiçiftlik Hastanesi	1.200	18.874
Davutpaşa Hastanesi	1.200	18.652
Talimhane Hastanesi	600	14.151
	---	---
	6.400	103.019

Kaynak: Max Roche(1989). Education, Assistance et Culture Françaises Dans L'Empire Ottoman, İstanbul: Isıs Press, s.148.

Pera /Büyük Mezarlık Hastanesi: Bu hastane Büyük Mezarlık denilen alanda[31] Osmanlı Devleti'nin İngiliz mimar Smith'e inşa ettirdiği bir binaydı. [32] Burası iki katlı, geniş

30 Fielding H. Garrison, Notes on the History of Military Medicine, Washington: Association of Military Surgeons, 1922, s. 171.

31 Ayaspaşa mezarlığı olarak da bilinen bu mezarlık, Taksim'den başlayarak, Gümüşsuyu üzerinden Dolmabahçe'ye ve Fındıklı'ya kadar uzanan geniş bir alanda yer alıyordu. Burasının adı Kanuni Sultan Süleyman dönemi vezirlerinden biri olan Ayas Paşa'dan geliyordu. Günümüzde tamamen ortadan kalkan bu mezarlığın bir bölümü üzerinde Taksim Gezi Parkı ve Atatürk Kültür Merkezi yer almaktadır. Bkz. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt I, Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, İstanbul 1993, s.466.

32 Bugün Şişli 'nin Elmadağ ilçesinde yer alan Taşkışla binasıdır. Günümüzde İstanbul Teknik Üniversitesi'ne bağlı mimarlık fakültesi ve İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kullanılmaktadır. Bu binanın temelleri 1847'de sultan Abdülmecid tarafından atılmıştır. Planları dönemin ünlü İngiliz mimarlarından M. Smith tarafından çizilen Taşkışla binası, başlangıçta Galatasaray'da bulunan Mekteb-i Tıbbiye'nin modern bir binası olarak tasarlanmış, fakat 1849'da okul konusundaki karar değiştirilerek yapı kışlaya dönüştürülmüştür. Bina tamamlandığında ismi Mecidiye Kışlası olarak geçiyordu. Dönemin kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Kırım Savaşı başladığında bina iki katlıydı. Fransızlar kışlayı hastaneye dönüştürerek, burasını Mecidiye Fransız Hastanesi ya da Pera/Büyük Mezarlık Hastanesi olarak adlandırdılar. Kırım Savaşı boyunca yıpranan bina, savaştan sonra bir süre boş kalmış, daha sonra bakım ve onarımı Sultan Abdülaziz tarafından yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Afife Batur, Taşkışla, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, s.221, 222

ve boğaz manzarasına dört cepheden de hakim büyük bir binaydı.[33] "Mecidiye Fransız Hastanesi" adıyla da anılan bu hastane çok güzel bir yere konumlanmıştı. Fransız hatlarından gelen yaralıların kolayca ulaşımına çok uygundu.[34] Sultan Abdülmecid Doğu Ordusu şef koordinatörü M. Blanchot'un başvurusu üzerine, 1854'de burasını Fransız askerinin hizmetine sundu. Hastane olarak 1855 Nisan ayında hizmete açıldı. Etkin olarak hasta girişi ise Temmuz ayında oldu. Bu dönemde çıkan kolera salgını hastaneye çok sayıda koleralı askerin kabul edilmesine neden oldu.[35] Şubat 1855'te içinde 1500 hasta mevcuttu. [36]

Hastane, kurulduğu andan itibaren 1.500-1800 yatak alabilecek kapasiteye ve 30 kadar büyük salona sahipti. Savaşın başlarında Fransızların Pera/Mecidiye Hastanesi İstanbul'daki tam ve mükemmel bir bina olarak tanımlanıyor, Sultanın da favori yeri kabul ediliyordu. Ambulanslar ve tıbbi araçlar Paris'ten getirilmişti. Koğuşlar temiz ve ferahtı. Önemli Tıp dergilerinden biri olan The Lancet'ta bu hastanenin başhekiminin burada bir askeri cerrah okulu kurduğu belirtiliyordu.[37] Hastanede "Les Filles de la Charité" (Şefkat Rahibeleri) rahibe-hemşirelerin yanı sıra hastabakıcılar da vardı.[38] 1856 yılında hastanede 16 Charité sörü hizmet veriyordu.[39] Savaşın ilerleyen dönemlerinde Pera /Mecidiye Hastanesi Kırım'dan gelen hasta ve yaralı askerlerinin sayısının giderek artması üzerine ciddi zorluklarla karşılaştı. Hastanenin örnek gösterilen düzeni ve hijyen koşulları tümüyle bozuldu. Hastanenin düzeni de aşırı kalabalığa uygun biçimde düzenlendi. Geniş koğuşlara iki sıra yatak kondu. Bu koğuşlar bir taraftan koridorlara açılıyordu. Fakat koridorlara da çift sıralı yataklar dizildiğinden, hava dolaşımı ister istemez engellenmişti. Hastanenin havalandırması oldukça yetersizdi. Kanalizasyon sistemi de zayıftı. Bu yüzden ara sıra hastaneyi çok kötü ve kesif bir koku sarıyordu. Savaşın ilerleyen dönemlerinde kalabalık, kötü hastane düzeni ve sağlık koşullarından dolayı ölüm oranı en yüksek Fransız hastanelerinden biri haline geldi[40] ve İstanbul'daki Fransız hastaneleri içinde en kötüsü olarak değerlendirildi.[41]

Tarabya Hastanesi: Türk Hükümeti Fransa'ya 1853'te Boğaz'ın Avrupa yakasında Tarabya'da bir hastane tahsis etmişti. Tarabya Hastanesi İstanbul'daki ilk Fransız Askeri hastanesiydi. 21 Kasım 1853'te Amiral Hamelin bu hastanenin personelini oluşturmuş ve

33 Roche, a.g.e, s.148, 149.

34 The Lancet, 65/1642, 17 Şubat. 1855, s. 1199.

35 Roche, a.g.e,, s.148, 149.

36 The Lancet, 65/1642, 17 Şubat 1855, s. 1199.

37 A.g.e, s. 1199.

38 Marmara, a.g.e., s. 41.

39 Roche, a.g.e, s.148, 149.

40 M. Zühdi Berke, Tıbbi Viroloji, Ankara: Gürsoy matbaacılık, cilt.2, s. 1285; Dr. Osman Şevki Bey, Kırım Savaşı'nda müttefik ordular arasında Fransız ordusundaki yaralı sayısını 10.240, tifüsten ölenlerin sayısını ise 90.000 (yani ordunun %29'u) olarak vermiştir. İngilizlerin tifodan kaybı 19.200 (ordunun %19'u), Piemontelilerin 22.000'dir.(ordunun % 10'u) Türk ordusunun tifüsten 35.000 zayiat verdiği söylenmekle birlikte, sağlıklı istatistikler tutulmadığından bu sayı kesin doğruluk içermemektedir. Osman Şevki (1922). Son asır Muharebelerinin Tarih-i Sıhhiyesi, *Askeri Tıbbiye Mecmuası*, 1 (4), 1974.

41 Peter Pincoffs, Experiences of A Civilian in Eastern Military Hospitals, London: Williams and Norgate, 1857, s.11.

donanımlı bir hastane olarak hizmete girmesini sağlamıştı. 240 yataklı hastane resmi olarak Ocak 1854'de açıldı. Hastane başlangıcından 1856 Temmuzuna kadar hizmet verdi. Toplam 2,217 hasta kabul edilmiş, bunların 359'u hayatını kaybetmişti. [42] İstanbul'daki Fransız hastaneleri içinde iyi sayılabilecek bir hastaneydi.[43] Ölen askerler için Osmanlı Devleti Tarabya'daki hastane civarında bir araziyi Fransızlara kabristan olarak tahsis etti.[44]

Maltepe Hastanesi: Bu hastane Bayrampaşa semtinde yer alan Osmanlı'nın askeri hastanelerinden biriydi.[45] Kırım Savaşı'ndan önce Rami Çiftliği ve Davutpaşa Kışlası'ndaki askerler burada tedavi ediliyorlardı. Fransızlar Kırım Savaşı'nda Maltepe Askeri Hastanesi'nin bir bölümünü kullandılar. Fransızların burasını 1000 yataklı bir hastane olarak düzenlediler ama savaş sırasında 700 hasta kabul edildi.[46] Kırım'dan gelen Fransız yaralı askerlerinin kabul edildiği bu hastanede beş rahibe görev yapıyordu. Koğuşlarının geniş ve yüksek tavanlı oluşu hastaneye doğal bir havalandırma sağlıyordu. Hijyen ve tıbbi donanım açısından da gayet iyi durumda olan bir hastaneydi.[47]

Gülhane Hastanesi: Bu hastane Gülhane Parkı'nın Marmara Denizi ile Sultan sarayının baktığı Sarayburnu denilen mevkide yer alıyordu. Kırım Savaşı başladıktan sonra Fransızlar kendilerine tahsis edilen Sarayburnu'ndaki bu geniş arazide 30 baraka kurmuşlardı. Hastane ilk yapıldığında 14 ahşap barakadan oluşuyordu ve 400 yatak kapasiteliydi. Ama savaş sırasında yatak sayısı 1700-1800'e kadar çıktı. 1856 baharında ortaya çıkan son tifüs salgınında, aşırı kalabalığı azaltmak amacıyla her biri dört kişi alan çadırlar da kurulmuştu. [48] Hastane deniz seviyesine ve limana çok yakın olduğu için Karadeniz'den hasta ve yaralı askerleri taşıyan gemilerin kıyıya yanaşması kolaydı. Bu konumundan ötürü Fransızlar kritik durumdaki ağır hastaları taşıyan gemileri buraya yönlendirdiler.[49] Ağır yaralıların dışında nekahat dönemindeki bazı hastalar[50] ve Kırım'dan getirilen hasta ve yaralı Rus esirlerin bir bölümü de bu hastanede tedavi gördü. [51] 1855

42 Roche, a.g.e., s. 147,151,152.

43 Pincoffs, a.g.e., s. 12.

44 BOA. MKT. 91/7 (1271.M.27 -20 Ekim 1854) ; BOA. MKT. 94/21 (1271.Ra.14 -5 Aralık 1854) BOA. MKT. 99/73 (1271.R.25 -15 Ocak 1855).

45 Maltepe Hastanesi İstanbul'un surları dışında Bayrampaşa'da inşa edilmiş büyük bir askeri hastaneydi. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin teklifiyle inşasına başlanan hastanenin mimarı Osmanlı hassa mimarlarından Krikor Amira Balyan'dı. Hastane dört cepheli, orta yerinde avlusu olan, ahşap ve taş karışımı büyük bir binaydı. Ön cephesi tek, diğer cepheleri iki katlıydı. Oda ve koğuşları geniş, tavanları yüksekti. 1827'de 600 yataklı bir hastane olarak hizmete girdi. Gül Akdeniz & İbrahim Başağaoğlu, Maltepe Asker Hastanesi'nin Mimari Yapısı ve Tarihi Gelişimi, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, Ankara: TTK, 2003, s. 204,209 ; İbrahim Başağaoğlu, Maltepe Asker Hastanesi, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, Ankara: TTK, 2003, s.213.

46 Pincoffs, a.g.e., s. 10.

47 Marmara, a.g.e., s. 48-55.

48 Roche, a.g.e., s. 149 ; Pincoffs, a.g.e., s. 10.

49 Nuran Yıldırım, Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2014, s. 52.

50 "The Hospital Department at Constantinople, *The Observer*, 19 Kasım 1854.

51 Sir Adolphus Slade, Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları (2012), Candan Badem (çev.), İstanbul: İş Bankası yayınları, s. 408.

Nisan-Eylül döneminde Kırım'dan İstanbul'a getirilen yaralı Fransız askerlerinin %21'i Gülhane Hastanesi'ne nakledilmişti. Hastanede dokuz Filles de la Charité rahibesi görev yapıyordu.[52] Gülhane Hastanesi İstanbul'daki Fransız hastaneleri arasında ölüm oranı en yüksek hastanelerden biriydi. M. Boré Paris'teki başrahibeye yazdığı mektupta, Gülhane hastanesinden şu şekilde bahsediyordu.

"Bâb-ı Âli Fransız ordusuna minnetle karışık bir cömertlik göstererek, eskiden yabancılara yasak olan, hatta kendi tebaalarından da pek az kişinin girme imtiyazına sahip olduğu bu mekânı onlara bıraktı. Kısa bir süre, büyük bir disiplin içinde simetrik dizilmiş çift sıra yirmi ahşap baraka inşa ediliverdi, her birinde elli yatak var, ama söylediklerine göre beş hangar daha yapılacakmış.

Rahibelerimizin altısı, papazlık vazifesini ifa eden bir biraderimizle birlikte buraya tayin edildiler. Müsait birileri çıkar çıkmaz rahibelerimizin sayısının artacağına hiç şüphem yok, zira yaralı ya da hasta sayısı şimdiden sekiz yüzü bulmuş durumda, dahası rahibelerimizin buradaki işi salonları teftiş etmekten ya da kaşıkla ilaç vermekten ibaret değil; kan çekmekte, pansuman yapmakta ya da sülük yapıştırmayı tavsiye etmekte tamamen serbestler. Bunun dışında buraya genellikle ağır hastalar geliyor, çünkü limana yakın, yanaşması kolay bir yer olduğu için gemiler rahatça askerleri indirebiliyorlar, gelenler fazla yorulmadan hastaneye taşınabiliyor."[53]

Darülfünün /Üniversite Hastanesi: Fransızların hastane olarak kullandıkları bir başka yer de Ayasofya yakınlarında Darülfünün (üniversite) olarak inşa edilmiş olan binaydı.[54] Bu hastane Çemberlitaş'ta, Topkapı Sarayı yolu üzerindeki Atik Cebehane'de yeni inşa edilen büyük bir binaydı.[55] Mimarı kesin olarak bilinmese de yapısal özellikleri ve inşa edildiği dönem dikkate alındığında ünlü mimar Fossatti'nin eseri olması ihtimali vardır. Başlangıçta Darülfünun yani üniversite olarak tasarlanmış ve 1846'da Sultan Abdülmecid'in de katıldığı bir törenle temeli atılmıştı. Binanın inşaatı 1855'e kadar sürdü. Kırım Savaşı sırasında bina tam olarak bitmemişti.[56] Kırım'dan gelen yaralı Fransız askerlerine hastane olarak tahsis edildiğinde, yarım kalan çatısı aceleyle bitirildi.[57] Fransızlar bu binayı 1200 yatak kapasiteli bir hastaneye dönüştürerek, Haziran 1855'te hizmete açtılar.[58] Darülfünün Fransız Hastanesi'nde 10 rahibe görev yapıyordu.[59]

Kanlıca Hastanesi: Fransızlara İstanbul'da hastane olarak tahsis edilen bir başka yer de Anadolu yakasında Kanlıca'da bulunan Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın yalısıdır. İki ayrı

52 Roche, a.g.e., s. 149.

53 Marmara, a.g.e. ,s. 49, 51.

54 Goldie, a.g.e., s. 95, 97; Slade, a.g.e., s. 395.

55 Çemberlitaş'ta Yeniçeriler Caddesi üzerinde bulunan bu tarihi bina günümüzde Basın Tarihi Müzesi olarak kullanılmaktadır. Neoklasik tarzda 3 katlı olarak yapılmış olan bu bina bir dönem Maarif Nezareti olarak da kullanılmıştır. "Basın Müzesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, s.73.

56 Göksun Akyürek, Eğitimde Reform ve Darülfünun'un Kuruluşu, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Kemal Kahraman & İlona Baytar (ed.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015, s. 133, 134.

57 BOA. A.MKT. MHM. 67/9 (1271.C.29 / 19 Mart 1855)

58 Roche, a.g.e., s. 148. Peter Pincoffs hastanenin açılış tarihini Ağustos 1855 olarak vermektedir. Pincoffs, a.g.e.,s.10.

59 Marmara, a.g.e., s. 55.

binadan oluşan bu yalı toplam 200-250 hasta alabilecek kapasitedeydi. [60] Yalının bahçe gibi bir terası vardı.[61] Aralık 1854'de hizmete giren hastanede Dr. J. Marmy ve Dr. Pellerin adında iki Fransız doktor görev yapıyordu. Dr. Marmy aynı zamanda hastanenin yöneticisiydi. Hastanenin koşulları ve donanımı iyi durumdaydı. [62] Hastanede dört rahibe ile Delmas adında bir de papaz görev yapıyordu. Hastane küçük olduğu için, tüm personelin hastalara olan ilgileri ve diyalogları son derece iyiydi.[63]

Hastane konumu itibariyle boğaz kıyısında olduğundan, ilk açıldığı zaman özellikle yaralılara tahsis edilmişti. Sivastopol'ün alınmasından sonra yaralı sayısının büyük ölçüde artmasıyla, ateşli hastalar da Kanlıca Hastanesi'ne kabul edilmeye başlandı. Hastanenin yöneticisi olan Dr. Marmy'nin belirttiğine göre, hastanede tedavi gören yaralılar şu ya da bu biçimde, ama mutlaka hastane mikrobu kapmışlardı. Ancak ölümlü vakalara daha çok Eylül itibariyle baş gösteren kolera ve devamında gelen tifüste rastlanmış ve hastane neredeyse boşalmıştı. Savaş sona erdikten birkaç ay sonra, 15 Haziran 1856'da Hastane boşaltıldı. [64]

Ramiçiflik Hastanesi: Burası Eyüp sırtlarında, Marmara Denizi'yle liman arasında inşa edilmiş olan eski bir yeniçeri kışlası binasıydı.[65] Bu kışla binasının hastane yeri olarak seçilmesinde bölgenin havadar olması etkili olmuştu. 1854 yılının Eylül ayında açılan hastane, 1200 yatak kapasiteliydi. Fakat hasta sayısının artmasına bağlı olarak bu sayı 1300-1400 civarına çıktı.[66] Hastaneye daha çok kolera vakaları kabul edilerek, sahra çadırlarında barındırıldılar. Hastanenin kadrosunda dokuz Charité sörü ile Sinan isminde bir Lazarist keşiş hastabakıcı olarak hizmet vermekteydi. [67] Dokuz rahibe hastanenin güneydoğusundaki koğuşlarda kalıyordu.[68] Fransız doktor G. Scrive hastanenin sağlık koşullarının kötü olduğunu, bilhassa hastalıkların arttığı dönemlerde durumun daha da kötüleştiğini belirtmiştir. 20 Eylül 1854-31 Ocak 1855 döneminde hastanenin yönetiminde başhekim Dr. Louis Cazalas bulunmaktadır. [69]

60 Marmy (de Coligny), Etudes Cliniques sur la Pourriture D'Hopital ou Typhus des Plaies, Strasbourg: Imprimerie de G. Silbermann, 1857, s. 54-55.

61 Pincoffs, a.g.e., s. 10.

62 Roche, a.g.e., s. 147, 150,151.

63 Marmara, a.g.e., s. 51.

64 Marmy, a.g.e., s. 54-55.

65 Rami Çiftlik Kışlası adıyla bilinen bu kışla sultan III. Mustafa döneminde (1757-1774) yağılmıştı. 1828-1829 tarihinde ise yeniçeri ocağı yerine kurulan Âsakir-i Mansure-i Muhammediye askerleri için yenilenmiştir. Kışla Kırım Savaşı sırasında Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) karargâhı olarak kullanılmıştır. Ayşe Yetişkin Kubilay, Rami Kışlası, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, s.306.

66 Marmara, a.g.e., s. 48.

67 Roche, a.g.e., s.149, 150.

68 Marmara, a.g.e., s. 48.

69 Roche, a.g.e., s.149, 150.

Davutpaşa Hastanesi: Davutpaşa Hastanesi 4 Aralık 1854 yılında açılmıştı. Fransızlar 1854 Kasımında Osmanlı yetkililerinin izniyle Davutpaşa kışlanın[70] iç avlusuna sahra tipi çadırlar kurarak, hastane olarak hizmete açtılar. Hastane 1.200 yataklıydı. [71] Savaş sırasında hasta sayısı 1500'e kadar çıktı.[72] Hastanenin ilk başhekimi M. Artigués idi. 10 Mart 1855'den sonra hastane kadrosuna yedi Charite sörü ile M. Gadrad isimli bir keşiş hastabakıcı dahil oldu. Hastanenin sağlık koşulları ve donanımı gayet iyi durumdaydı, bu yüzden ölüm yüzdesi en alt düzeydeki hastanelerden biriydi. [73] Davutpaşa Hastanesi Mayıs 1856'da tamamıyla yandı.[74]

Halki (Heybeliada) Hastanesi: Fransızların Prens Adaları'ndan biri olan Heybeliada'da[75] da denizciler için bir hastaneleri vardı.[76] Fransız doktorlarından Dr. Marroin Aralık 1854'te Türk hükümetinden bir sağlık kurumu tahsisini talep etmiş, bunun üzerine Halki'deki (Heybeliada) Denizcilik okulunun belli bir bölümü ve Heybeliada'daki kışlanın tamamı[77] Fransızlara verilmişti. Okul binasından ayrı bir birim olan bina, hastane olarak Ocak 1855'te hizmete girmiştir. İki katlı ve 280 yatak kapasitelidir. [78] Gerekli ecza malzemeleri Toulon limanından sağlanmış, ancak bazı acil durumlarda Saint-Benoit'in eczanesine başvurulmuştur. Hastanede yatan bahriyeli sayısı muhteliftir. Örneğin 1855 ortalarında 160 kadar hasta olduğu kayıtlara geçmiştir. [79] Bu sayı bazen 200-300'e kadar çıkmıştır.[80] Daha önce sayıları beş olduğu bilinen charite sörlerinin sayısı, hasta sayısı azalınca üçe inmiştir. Başlangıçta başhekim Dr. Gueit idi, Şubat 1855'te bu göreve Dr. Macret getirilmiştir. [81]Adanın havadar oluşu ve sağlıklı iklimi, hastanenin düzeni ve sağlık personelinin gayretleri gibi birçok olumlu etken dolayısıyla hastanedeki ölüm oranı son derece düşüktür.[82] Hastanede Kırım'dan İstanbul'a nakledilen hasta ve yaralı denizci askerler tedavi

70 Davutpaşa Kışlası, Davutpaşa semtinde Çırpıcı ve Haznedar dereleri arasındaki tepenin doğu yamacında yer alan ve günümüzde Yıldız Teknik Üniversitesi kampüsü olarak kullanılan yerdir. Kışla Sultan II. Mahmut (1808-1839) tarafından, o dönemde "Davutpaşa Sahrası" ya da "Davutpaşa Bahçesi" olarak anılan mevkide Âsakir-i Mansure-i Muhammediye askerleri için yaptırılmıştı. Dönemin ünlü mimarlarından Krikor Amira Balyan'ın Diktörtgen planlı ve geniş avlulu büyük bir bina olarak tasarladığı kışlanın yapımına 1826-27'de başlanmış, 1831-32'de de tamamlanmıştır. Ayşe Yetişkin Kubilay, Davutpaşa Kışlası, Rami Kışlası, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, s.11; Kırım Savaşı'nda Fransızlar Davutpaşa Kışlası'nın bir bölümünü hastane olarak kullandılar. Savaş sırasında Fransızlar içinde otururken hastane yanmıştı. Slade, a.g.e., s. 395

71 Roche, a.g.e., s. 150, 151.

72 Marmara, a.g.e., s. 49.

73 Roche, a.g.e., s. 150, 151.

74 Pincoffs, a.g.e., s. 10.

75 Kırım Savaşı'nda Fransız Veliahtı bir süre Heybeliada'daki Elen Ticaret Okulu'nda oturmuştur. Ayrıca Prens Napolyon da savaş sırasında Heybeliada'yı ziyaret etmiştir. Nejat Gülen, Heybeliada, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, s.56

76 Bu hastane günümüzde vapur iskelesinin yanında yer alan Bahriye Okulu binasıdır.

77 BOA.HR.MKT. 94/57 (1271. Ra.16 -7 Aralık 1854)

78 Goldie, s. 97.

79 Roche, a.g.e., s.147, 152.

80 Marmara, a.g.e., s. 53.

81 Roche, a.g.e., s.152.

82 Marmara, a.g.e., s. 53.

edilmişlerdir. Heybeliada Fransız Hastanesi 1855 Ekimine kadar hizmet vermiş ve 1.157 kişi tedavi görmüştür. [83]

Askeri Hastane/ Ecole Militaire Hastanesi: Savaşın ilerleyen dönemlerinde Fransız maslahatgüzarı tarafından Osmanlı makamlarına gönderilen bir yazıda, Kırım'da Fransız askerlerinin çok fazla sayıda olduğu bu yüzden kendilerine tahsis edilmiş olan hastanelerin yetmeyeceği belirtilerek, Topkapı Kışlası[84*] ile Harbiye Mektebi'nin[85] de Fransız askerlerine hastane olarak tahsis edilmesi istenmişti. Osmanlı makamları Fransızların bu talebi üzerine, Topkapı Kışlası'nın hangi koşullarda verilebileceği ve Harbiye öğrencilerinin nereye nakledileceği konusunun tartışılacağını ve bu konuda verilecek kararın Fransız yetkililerine duyurulacağını bildirdiler.[86] Kısa süre sonra Osmanlı hükümeti, bu iki yeri Fransız ordusuna tahsis etti.

Fransızların *I'hopital de I'Ecole Militaire* olarak adlandırdıkları bu hastane Pangaltı'daki Harbiye Mektebi (Mekteb-i Harbiye) idi. Hastane 1855 Martında faaliyete geçmiş ve aynı ay Kırım'dan ilk hastalar gelmeye başlamıştır. Binanın içinde kiremit çatılı ahşap barakalar bulunuyordu. Ayrıca çeşitli ihtiyaç ambarları, eczane ve mutfak son derece bakımlıydı. Konumundan dolayı tedavi barakaları havadar ve sağlıklı bir atmosfer içeriyordu.[87]

Kırım'dan gelen hasta sayısı artınca hastanenin avlusunda her biri 90 yataklı olan ve 1000-1200 hasta alabilen yeni baraklar kuruldu. Ayrıca Fransız doktorları ile birlikte görev yapan *St. Vincent de Paul* rahibelerinin sayısı dörde çıkarıldı. [88] Hastaneye ilk gelen hastaların 1/3'nü yaralılar, 2/3'ünü iç hastalıkları (intaniye) grupları oluşturuyordu. Hastaneye 1855 Martından Temmuz ayına kadar toplam 1,547 hasta girmiş, bunlardan 73'ü kurşun yarasından, 156'sı ateşli hastalıklardan ölmüştü. Hastanede en çok görülen hastalık başta skorbüt olmak üzere, ateşli hastalıklar ve ishaldi. Skorbüt Mart ayında 186 vaka ile en yüksek orana ulaştı, ateşli hastalıklar ise Mart (128 kişi) ile Haziran (125 kişi) aylarında ciddi bir artış gösterdi. [89]

---

83 Roche, a.g.e., s.152.

84 *Osmanlı arşivindeki belgede bu şekilde geçmektedir, muhtemelen Davutpaşa Kışlası kastedilmektedir.

85 Başbakanlık Osmanlı arşivindeki belgede Mekteb-i Harbiye binasının yeri Taşkışla olarak geçmektedir. Mekteb-i Harbiye bu tarihte Pangaltı'da bulunduğundan, bu yer Pangaltı olmalıdır. Kırım Savaşı'nda Pangaltı'daki Harbiye Mektebi Fransız ordularına hastane olarak tahsis edilince, okul önce Taşkışla'ya, 1858'de de Gülhane'deki tıbbiye binasına taşınmıştır. Kırım Savaşı sırasında çıkan yangında çok ciddi tahribata uğrayan bina, Sultan Abdülaziz döneminde yeniden inşa ettirilmiş ve 1862'de Harbiye Mekteb-i yeniden eski yerine taşınmıştır. Ferik Ahmet Muhtar Paşa, s. 69 ; http://filozof.net/Turkce/islam-tarihi/13176-harbiye-mektebi-nedir-tarihi-osmanlidan-gunumuze.html?showall=1 (erişim tarihi: 13.03.2019), Marmy, a.g.e., s. 4-7. Bu bina bugün askeri müze olarak kullanılmaktadır.

86 BOA.A.AMD 53/25 (1271.Ra.22 / 13 Aralık 1854)

87 Pincoffs, a.g.e., s. 11.

88 Marmara, a.g.e., s. 57,58.

89 Marmy, a.g.e., s. 4-7.

Harbiye Mektebi Hastanesi Mart 1855'de çıkan bir yangınla büyük ölçüde yandı. Rüzgarlı havadan dolayı bir türlü söndürülemeyen yangından, binanın yalnız bir kısmı kurtarılabilirken, yüz yatak iptal edildi.[90]

Filles de la Charité rahibeleri ve hastabakıcılar yangında hastaların tahliyesinde olağanüstü gayret göstererek, pek çok kişinin hayatını kurtardı. Sör Madeleine'nin notlarında olay şu şekilde anlatılmıştı;

"*8 Mart Perşembe, gece saat on bir- Avluya yayılan çığlıklarla sıçrayarak uyandık. Az sonra hastanenin ucunda parlak bir aydınlık gördük. Biz de ötekiler gibi yangın var, diye bağırmaya koyulduk. Hastabakıcılar yanımıza koştular, niyetleri bizi son sürat güvenli bir yere taşımak, bize ait olan her şeyi kurtarmaktı. Önce hastalarla yaralılar, diyerek karşı çıktık. Önlerinden koşmaya başladık, yangın ürkütücü bir hızla yayılıyordu. Sürünebilen hastalar, sarınmak için bir çarşaf ya da battaniye alıp avluya çıkmışlardı. İçlerinde bağıran ya da sızlanan tek bir kişi yoktu. Korkuyla gelen sessizlik, korkunç bir ölümden kurtulmuş olmanın sevincine karışmıştı. Herkes büyük bir cesaret gösteriyordu. Hekimlerin, hastane çalışanlarının, bütün hastabakıcıların soğukkanlılığı, gayreti hayran olunmayacak gibi değildi. Hastaları omuzlarına alıp güvenli bir yere bırakmaları, tekrar işe koyulmaları ve bunu tehlikesi son adam kurtulana kadar sürdürmeleri, hepsi birkaç saniyede oldu bitti*.

Yangın alarmı şehirde çınlıyordu; fakat yardımlar binayı kurtarmaya yetişemedi. En başta limanda bekleyen cesur gemicilerimiz geldiler. Hastaları büyük hastane ile o civardaki öbür iki hastaneye nakletmemize yardım ettiler. Hastaların çoğu, kısmen dolu olan barakalarda toplandı. Sokağa kaçanlara iyi yürekli Katolik komşular kucak açtı. Söylediklerine göre, başka ev sahipleri kapılarını bile açmamışlar!... Türk itfaiyeciler tulumbalarıyla geldiler ama hemen hiç suları yoktu; adet olduğu üzere avaz *avaz bağırıyorlardı; ama neye yarar? Hastane kül olmuştu bir kere… General Larcher geldi ve alev alma tehlikesi olan yeni yapılmış bir barakayı yıktırdı… ne kederli bir geceydi o! Neyse ki sadece mala zarar geldi, ölen kimse olmadı. Hastabakıcılarımız ölüleri bile amfitiyatroya taşıdılar."*[91]

Sör Madeleine yangından sonra hastanenin kapılarına nöbetçi konduğunu, ayrıca Fransa'dan gelen itfaiyecilerin buraya yerleştirildiğini belirtmektedir. Hastanenin korunması için nöbetçilere ve itfaiyecilere çok sert emirler verilmişti. Yangındaki fedakarlıkları dolayısıyla Fransız Şark Ordusu başkumandanı General Canrobert 16 Mart 1855'te Sivastopol'dan rahibelere bir teşekkür mektubu gönderdi. Yangında hastanenin büyük bir kısmı tahrip oldu. Sadece güney kanadı, o noktaya zamanında ulaşan tulumbacıların sayesinde yanmaktan kurtuldu. Yangından geriye, 80 yataklık bir salon, şapel,

90 Ferik Ahmet Muhtar Paşa Mekteb-i Harbiye'nin yanma tarihini 3 Mart 1855 olarak verirken, Nora Şeni Benedetti'nin Thouvenel'e Pera'dan gönderdiği 22 Mart 1855 tarihli mektubunu referans göstererek, yangın tarihini 11 Mart 1855 olarak vermektedir. Bkz; Ferik Ahmet Muhtar Paşa, a.g.e., s. 69; Nora Şeni, Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858, Şirin Tekeli (çev.), İstanbul: İletişim yay, 1999, s. 73. Hastanede çalışan rahibelerden Sör Madeleine'nin günlüğünde ise yangın tarihi 8 Mart 1855 olarak gösterilmiştir. Bkz. Marmara, a.g.e., s. 57,58.

91 Marmara, a.g.e., s. 57,58.

rahibelerin ve hastane papazının yatakhanesi, birkaç oda ve bir de fizik laboratuarı kaldı. Fakat eşyaların neredeyse tamamı yandı. Bunların içinde kitaplar, haritalar, planlar ve değerli birçok şey vardı. Yanan kısımdaki hastaların bir kısmı bitişikteki hastaneye bağlı altı barakaya, bir kısmı da diğer Fransız hastanelerine nakledildiler. Yangından sonra hastanenin tamirine çok hızlı başlandı. Her biri 90 yatak alabilecek büyüklükte yeni barakalar inşa edildi.[92]

Rus Büyükelçiliği Hastanesi: Fransızlar Pera'da bulunan Rus Büyükelçiliğinde Mart 1855'te 200 yataklı bir hastane açtılar.[93] Hastane İstanbul levazım komutanı Angot tarafından, Rus Sefaretinin içinde kurulmuştu. Gayet donanımlı ve iyi bir hastaneydi. [94] Odalar hastaların rahat edebileceği şekilde düzenlenmişti ve havalandırması iyiydi. Dört rahibenin görev yaptığı bu hastaneye sadece subaylar kabul ediliyordu. Gayet iyi durumda bir hastaneydi. [95]

Kasımpaşa Hastanesi: Kasımpaşa Deniz Hastanesi Kırım Savaşı'nda Fransız Deniz kuvvetlerine tahsis edilmişti.[96] Osmanlı Deniz kuvvetlerinin ilk hastanesi olan bu hastane Kasımpaşa Deniz Merkez hastanesi olarak biliniyordu.[97] Kırım savaşı'nda hastaneye hem yaralı hem de hasta bahriye askerleri kabul edildi.[98] Fransızca olan tüzük, yönetmelik vb. evrak dilimize çevrildi ve kullanıldı.[99]

Maslak / Levent Çifliği**:** Fransızlar İstanbul'daki Levent Çiftliği'ni (Maslak Karargâhı)[100] hem karargah hem de hastane olarak kullandılar. Burada açılan hastane Maslaktaki karargahın ortasında inşa edilen, her biri yüz hasta alabilen barakalardan oluşuyordu. Kırım Savaşı'nın başlarında görülen kolera salgını bir süre sonra Maslak karargahında da ortaya çıkmış ve koleraya yakalanan askerler hemen burada tedavi altına alınmışlardı. Hastanede Fransa'daki Val-de-Grâce Hastanesi'nden gelen ve işini gayet iyi yapan hastabakıcılar vardı. Hasta sayısının ciddi biçimde artması üzerine, yardımcı

92 Marmara, s. 43-45, 61.

93 Goldie, a.g.e., s. 95, 97; Roche, a.g.e., s.147. Peter Pincoffs bu hastanenin yatak kapasitesini 60 olarak vermektedir. Pincoffs, a.g.e. ,s. 12.

94 "The Hospital Department at Constantinople, *The Observer*, 19 Kasım 1854.

95 Marmara, a.g.e.,s. 53.

96 Terzioğlu, a.g.e., s. 42

97 Hastane Kasımpaşa'da sakızağacı denilen mevkiide 1785'te kuruldu. Burası ilk zamanlar dispanser gibi basit bir yerdi. II. Mahmut döneminde 1838'de Kasımpaşa'da Cezayirli Hasan Paşa'nın Konağı'nın olduğu yere Bahriye mektebi inşa edildi. Zamanla bu bina yeterli olmayınca ilk sınıflar Heybeliada Mellahin (yani Bahriye Er'at Kışlası'na) ve Mühendishane-i Bahriye'ye nakledildi. 1850-51 yılları arasında ise Bahriye Mektebi tamamen Heybeliada'ya taşındı. 1853'te Sakızağacı'ndaki hastane lağvedilerek, Kasımpaşa Deniz Merkez hastanesi olarak hizmete girdi.

98 Esin Kahya & Ayşegül D. Erdemir, Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay, 2000, s. 233.

99 Doğan Ceyhan & Şükran Sevimli, İstanbul'da Kurulmuş Bazı Askeri Hastaneler, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı, (2010),* Ayşegül Demirhan Erdemir &İbrahim Başağaoğlu &Öztan Öncel &Sezer Erer (ed.), İstanbul: Nobel yayınları, 2010, s. 282.

100 1780'lerde Sultan I. Abdülhamid günümüzde Büyükdere caddesinin doğusunda bulunan bölgeyi kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa'ya verdi. Osmanlı'da denizciler levend diye adlandırıldıklarından bu bölge Levend çiftliği olarak anılmaya başlandı. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid ordusunun kışlasına dönüştürülen bu alan, "levend kışlası" olarak anılmaya başlandı. http://ercaninal.blogspot.com.tr/2013/03/levent-levend-ciftligi.html (erişim tarihi, 13.04.2019)

olmak üzere, 20 Nisan'da Filles de la Charité rahibelerinden üç kişi hastaneye çağırıldı. Ayrıca doktorlar için yapılmış iki baraka da hastaneye dönüştürüldü.[101]

Dolmabahçe Hastanesi: Bu hastane Dolmabahçe semtinde bulunan iki ayrı binadan oluşuyordu. (burası neresi?) Üst taraftaki ilk bina daha önce okul olarak, alt taraftaki ikinci bina ise kışla olarak kullanılıyordu. Binaların birbirinden uzak olması ve engebeli arazi yüzünden hastanede hizmet vermek zordu. Üst taraftaki taş binanın havalandırması alt binaya göre çok daha iyiydi. Hastanenin toplam yatak kapasitesi 600 kişilikti.[102] Kayıtlara Ekim ayından beri hastanedeki hasta sayısı 700-800 olarak geçirilmişti. Pera'daki büyük hastaneye kıyasla daha küçük olan bu hastane, tepedeki konumu itibarıyla daha havadar ve daha sağlıklıydı. Bu hastanedeki ölüm oranları bir hayli düşüktü.[103]

Hazırlık Okulu Hastanesi: Bu okul Taksim Taşkışla'da bulunan Mühendishane'nin hazırlık okulu binalarının hastaneye dönüştürülmesiyle kurulmuştur. Hastane hem boğaza hem de Dolmabahçe Sarayı'na hakim bir tepede yer alıyordu. 350 yatak kapasiteli bu hastane *Ecole Préparatoire* olarak anılıyordu. Hastanede personel eksiği ciddi bir sorun olmuştur. İhtiyaç üzerine İstanbul levazım komutanı Angot'un girişimiyle Piemontelilerin hastanesinden buraya geçici bir süre için üç hemşire istenmişti. Hastanede bir de Bourgeois isminde bir papaz görev yapıyordu.[104]Hastanede ağırlıklı olarak Kırım'dan gönderilen yaralı Fransız askerleri tedavi edilmişlerdi.[105] Hazırlık Okulu hastanesi Fransızlar tarafından kısa bir süre hastane olarak kullanıldı. Savaşın son dönemlerinde burası tıbbi depo olarak kullanıldı. [106]Fransızların ayrıca Galata'da da tıbbi malzeme içeren genişçe bir depoları bulunuyordu.[107]

Talimhane Hastanesi: 1855 Mayısında, 500 yatak kapasiteyle açılmış olan bu hastanenin donanımı da gayet iyi durumdaydı.[108] Fransızların *I'Hopital du terrain de Manoeuvre* olarak adlandırdıkları bu hastane ahşap barakalardan meydana geliyordu. Öncelikli olarak burası Maslak'taki kampta bulunan hastalara ayrılmıştı.[109] Fakat hasta kabulü bununla sınırlı kalmadı. 1855 Haziranından itibaren Kırım'dan tahliye edilen askerler de buraya kabul edilmeye başlandı. Aynı yılın son üç ayında hastaneye giren hastaların ölüm oranlarının yükselmesi, hastanenin yetersizliğinden değil tahliye koşullarının olumsuzluğundan kaynaklanmıştı. Çünkü Kırım'dan aşırı yüklü ve kalabalık bir şekilde yola çıkarılan gemilerde hasta ve yaralılar birlikte seyahat etmek zorunda kaldıklarından, yaralı askerlerin çoğu da enfekte oluyordu. Ayrıca yolculuk sırasında yaralı askerlere pansuman yapılamadığından yaralar daha da kötüleşiyor ve her türlü mikroba açık hale geliyordu. Şansı olup sağ kalarak İstanbul hastanelerine ulaşabilenler bu kez hastane mikrobuyla karşı karşıya kalıyorlardı. Tüm bu

101 Marmara, a.g.e., s. 45-48.

102 Pincoffs, a.g.e. ,s. 11.

103 Marmara, s. 42.

104 Marmara, a.g.e., s. 54.

105 Slade, a.g.e., s. 408.

106 Pincoffs, a.g.e., s. 12.

107 Goldie, a.g.e., s. 61.

108 Bu hastane Taksim'de bulunan Topçu Kışlası'nın kuzeyinde yer alan ve askerlerin talim yaptıkları yer olarak alanda kurulmuştur. Günümüzde hâlâ adı Talimhane olarak geçmektedir.

109 Pincoffs, a.g.e., s. 12.

olumsuz koşullar hastanelerde hastalıkların süratle yayılmasını kolaylaştırarak, ölüm oranlarını ciddi biçimde arttırıyordu. Hastanede hizmet veren keşiş hastabakıcı L'abbé Faure hastanedeki durumu, yaralıların halini ve durumun ciddiyetini şöyle tarif etmişti: "*Her birinde 100 yatağın olduğu salonlarda, anlatılamayacak kadar kötü yaralanmış zavallı genç insanlar üs üste yatmakta… Burada, insanın ciğerlerine ölüm kokusu işliyor*" [110]

Talimhane Hastanesi ölüm oranı yüksek hastanelerden biriydi. Ölüm oranının yüksek olması, hasta sayısının çok yüksek olmasına ve hastanelerdeki hijyen koşullarının yetersizliğine bağlanıyordu. [111]

Görüldüğü üzere Kırım Savaşı boyunca İstanbul'daki tüm Fransız Hastaneleri, Kanlıca Hastanesi haricinde, şehrin Avrupa yakasında konumlanmışlardı. Savaş sırasında Fransızlar İstanbul hastanelerine gönderilecekleri "yaralı", "hasta" ve "nekahathane dönemindekiler" şeklinde ayırarak, belli bir düzene göre dağılımlarını gerçekleştirdiler. Buna göre; yaralı Fransız askerleri genellikle Pera/ Mecidiye Hastanesi, Dolmabahçe Hastanesi, Gülhane Hastanesi ve Darülfünun (Üniversite) Hastanesi'nde tedavi gördüler. Kolera hastalar çoğunlukla Askeri Hastane'ye (Hopital de I'Ecole Militaire), nekahat dönemindekiler ile evlerine geri gönderilmeleri kararlaştırılan zayıf ve hastalıklı olan askerler ise Davutpaşa Hastanesi'ne gönderilerek tedavi altına alındılar. Barış ilan edildikten sonra, ordunun Kırım'dan tahliyesi sırasında skorbüt hastası olan askerler için ise, Büyükada'da bir yer hastane olarak düzenlendi ve bu hastalar burada tedavi altına alındılar.[112]

Savaş sonunda savaşa katılan tüm taraflar çok ciddi kayıplar verdiler. Fakat söz konusu kayıplar cephede yaralanmalardan daha çok salgın hastalıklara bağlı olarak verildi. 310.000 kişilik Fransız ordusunda yaralanmadan ölenlerin sayısı 11,750 iken, çeşitli hastalıklara bağlı olarak ölenlerin sayısı 75,375 olarak kayıtlara geçti.[113] Savaşın başlarında mükemmel donanımı, hijyeni, düzeni ve yeterli kadroları ile örnek gösterilen Fransız hastaneleri 1855 kışından itibaren ciddi biçimde bozuldu. Bunda şiddetli çatışmalara bağlı olarak artan yaralı sayısı ve bulaşıcı hastalıklar büyük rol oynadılar. Dr. G. Scrive'dan ve J. C. Chenu'nun sağlık Konseyi raporundan alınan verilere göre, İstanbul hastanelerindeki hasta, yaralı ve ölümlerin bilançosu şöyleydi;

İstanbul Hastaneleri ve Kırım Savaşı'nın Sağlık Bilançosu

	Doğu Savaşı	İstanbul Hastaneleri	**Yüzde**
Toplam Yaralı ve Hasta	200.000	160.000	%80
Yaralı	50.000	30.000	% 60
Hasta (yaralı olmayan)	150.000	130.000	% 85
Ölüm	70.000	28.000 % 40 Ölüm oranı: % 17,5	

Kaynak: Max Roche (1989). Education, Assistance et Culture Françaises Dans L'Empire Ottoman, İstanbul: Isıs Press, s.145

110 Roche, a.g.e., s.151.

111 A.g.e., s.153.

112 Pincoffs, a.g.e., s. 12.

113 Hikmet Özdemir, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Ankara: TTK, 2005, s. 53.

SONUÇ

Kırım Savaş Osmanlı'nın içinde yer aldığı ilk önemli Avrupa savaşıydı. Savaşın tüm taraflarının savaştan farklı beklentileri vardı. Milliyetçi ve dini beklentiler, Avrupa'daki Rus fobisine ilişkin değerlendirmeler ve "Doğu Sorunu"'na dönük karmaşık siyaset iç içe geçmişti. İstanbul müttefik devletler için, savaşın sonuna kadar lojistik, sağlık hizmetleri ve sevkiyat açısından, son derece önemli bir merkez durumunda oldu. Kendi ülkelerinden kilometrelerce uzakta olan müttefikler, savaşın tüm koordinasyonunu İstanbul üzerinden yürüttüler. Fransızlar İstanbul özellikle Avrupa yakasında konumlandılar. Hem karargâh merkezleri hem de hastaneler genellikle bu bölgede bulunuyordu. Savaş boyunca Kırım Cephesi'nden İstanbul'daki Fransız hastanelerine binlerce yaralı ve hasta gönderildi. 1854'de hastane sayıları sekiz iken savaşın sonunda bu sayı ikiye katlandı. Yaralılardan daha çok sayıda asker hastalıklardan tedavi gördüler. Çünkü savaşın hem başında hem de devamında salgın hastalıklar Fransız ordu birliklerinin yakasını hiç bırakmadı. Aslında bu durum savaşan tüm taraflar için geçerliydi.

Önceleri İstanbul'daki Fransız hastaneleri diğer müttefik kuvvetler için örnek olacak nitelikteydi. Fransız Hastanelerindeki donanım, hijyen konusunda gösterilen olağanüstü titizlik, Filles de la Charite rahibelerinin örnek hemşirelik hizmetleri ve doktorlarla uyum içinde çalışmaları özellikle İngilizleri çok etkilemişti. Hatta bu durum İngilizlerin kendi askeri sağlık teşkilatlarının yetersizliklerini net bir şekilde görmelerine ve bu konuda ciddi reformlar yapmalarına neden oldu. Fakat 1855 kışından itibaren Fransız hastanelerindeki bu örnek yapı giderek bozuldu. Yaralı ve hasta sayısına bağlı olarak İstanbul'daki hastaneler yetersiz kaldı. Binlerce asker tedavi edilebilecek hastalıklardan veya yaralanmalardan hayatını kaybetti. Savaşın sonunda Fransız ordusunun kayıp bilançosu çok ağır oldu. Fakat İstanbul hastanelerinde yaşadıkları tecrübeler Fransızlara, tıpkı İngilizlere olduğu gibi, özellikle hastane ve hastane hizmetleri konusunda son derece önemli kazanımlar sağladı.

Kaynaklar

Akdeniz, G.& Başağaoğlu, İ, Maltepe Asker Hastanesi'nin Mimari Yapısı ve Tarihi Gelişimi, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (ss. 204-209). Ankara: TTK, 2003.

Akyürek, G.. Eğitimde Reform ve Darülfünun'un Kuruluşu, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Kemal Kahraman ve İlona Baytar (ed.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015, 126-135.

Armaoğlu, F., Siyasi Tarih 1789-1960, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.

"Basın Müzesi" , Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 7, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, 73.

Başağaoğlu, İ., Maltepe Asker Hastanesi, IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara: TTK, Ankara, 2003, 213-226.

Batur, A. , Taşkışla, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, 221-222.

Baylen O. J. & Conway,A., *Soldier-Surgeon, The Crimean War Letters of Dr. Douglas A. Reid 1855-1856,* Knoxville: The University of Tenessee Press, 1968.

Berke, M.Z., Tıbbi Viroloji, cilt 2, Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1974.

Ceyhan, D. & Sevimli, Ş., İstanbul'da Kurulmuş Bazı Askeri Hastaneler, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık*

Kongre Bildiri Kitabı, (2010), Ayşegül Demirhan Erdemir &İbrahim Başağaoğlu &Öztan Öncel &Sezer Erer (ed.), İstanbul: Nobel yayınları, 2010, 277-285.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt I, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993.

Edgerton,B. R., Death or Glory, The Legacy of the Crimean War, Boulder: Westview Press, 1999.

Esin Kahya,E & Erdemir, D. A., Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2000.

Eric J. Hobsbawm, J.E., Devrim Çağı: 1789-1848, çev. Jülide Ergüder & Alâeddin Şenel (çev), Ankara: V yayınları, 1989.

Ferik Ahmet Muhtar Paşa, Kırım Harbi'nde Silistre Müdafaası, 1853 -54 Tuna Seferi, Gültekin Yıldız-Fatih Tetik (haz.), İstanbul: İş Bankası yayınları, 2014.

Figes, O., Kırım, Son Haçlı Seferi, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul : YKY, 2007.

Garrison, H. F., Notes on the History of Military Medicine, Washington: Association of Military Surgeons, Washington, Association of Military Surgeons, 1922.

Goldie, M. S. (ed., Florence Nightingale: Letters From the Crimea 1854-1856, ,New York, Mandolin, 1997.

Gülen, N., Heybeliada, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, 56.

Hobsbawm, E. J., Devrim Çağı: 1789-1848, Jülide Ergüder, Alâeddin Şenel (çev.), Ankara: V yayınları, 1989.

Kubilay, A. Y., Davutpaşa Kışlası, Rami Kışlası, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, 11.

Kubilay, A.Y. , Rami Kışlası*, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı yayınları, 1993, 306.

Karayaman, M., Kırım Harbi'nde Sağlık Hizmetleri (1853-1855), 1(2), 2008, 59-75.

Macar, O.D., Kırım Savaşı'nda İstanbul, İzmir ve Çanakkale'deki İngiliz Hastaneleri, *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX (2), 2016, 194-218.

Marmara, R., Osmanlı Hoşgörüsünün Tanığı Lape Hastanesi 1858-2008, İstanbul, Araştırma Yayınları, 2009.

Marmy (de Coligny), Etudes Cliniques sur la Pourriture D'Hopital ou Typhus des Plaies, Strasbourg: Imprimerie de G. Silbermann, 1857.

Osman Şevki, Son asır Muharebelerinin Tarih-i Sıhhiyesi, *Askeri Tıbbiye Mecmuası*, sene.1(4), 1922.

Özcan, A., Kırım savaşının Getirdikleri, Payitahtta Dost "işgali", Kemal Kahraman ve İlona Baytar (ed.) *1854-1856, Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)* içinde (ss, 252-257) İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015.

Özdemir, H., Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Ankara, TTK, 2005.

Pincoffs P., Experiences of A Civilian in Eastern Military Hospitals, London: Williams and Norgate, 1857.

Roche, M., Education, Assistance et Culture Françaises Dans L'Empire Ottoman, İstanbul: Isıs Press, 1989.

Sarıyıldız, G., XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, (22-23 Mayıs 2000) Bildirileri* içinde*,* (ss. 309-319), 2. Baskı, İstanbul, 2002.

Slade, A., Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları, Candan Badem (çev.), İstanbul: İş Bankası yayınları, 2012.

Spilsbury, J., The Thin Red Line, An Eyewitness History of the Crimean War, London: Cassel, 2005.

Şeni, N., Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858, Şirin Tekeli (çev.), İstanbul: İletişim yayınları, 1999.

Torun, S., Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp tarihi Anabilim Dalı, Adana, 2008.

Terzioğlu, A., Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri, *Tarih ve Toplum*, cilt. 15 (85), 1991, 39-46.

The Hospital Department at Constantinople, *The Observer*, 19 Kasım 1854.

The Lancet, 65/1642, 17 Şubat 1855, 1199.

Tibet, A., "Fransa Elçiliği Binası", İstanbul Ansiklopedisi, cilt 3, 1994, 332.

Yıldırım,N., Savaşlardan Modern hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı, 2014.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA. MKT. 91/7 (1271.M.27 -20 Ekim 1854)
BOA. MKT. 94/21 (1271.Ra.14 -5 Aralık 1854)
BOA. MKT. 99/73 (1271.R.25 -15 Ocak 1855).
BOA. A.MKT. MHM. 67/9 (1271.C.29 / 19 Mart 1855)
BOA.HR.MKT. 94/57 (1271. Ra.16 -7 Aralık 1854)
BOA. A.AMD 53/25 (1271.Ra.22 / 13 Aralık 1854)

İnternet Kaynakları

http://filozof.net/Turkce/islam-tarihi/13176-harbiye-mektebi-nedir-tarihi-osmanlidan-gunumuze.html?showall=1 (erişim tarihi: 13.03.2019)
http://ercaninal.blogspot.com.tr/2013/03/levent-levend-ciftligi.html (erişim tarihi, 13.04.2019)